

RANNSÓKNIR Í FÉLAGSVÍSINDUM

Erindi flutt á ráðstefnu í september 1994

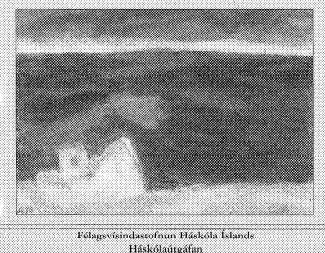
Ritstjóri

Friðrik H. Jónsson

RANNSÓKNIR Í
FÉLAGSVÍSINDUM

Erindi flutt á ráðstefnu í september 1994

Ritstjóri
Friðrik H. Jónsson

Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands
Háskólastúfið

Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands
Hagfræðistofnun Háskóla Íslands

1995

© 1995 Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands

ISBN: 9979-54-107-5

Öll réttindi áskilin.

Bók þessa má ekki afrita með neinum hætti, svo sem með ljósritun, ljósmyndun, prentun, hljóðritun eða á annan sambærilegan hátt, að hluta til eða heild, nema að fengnu skriflegu leyfi höfunda eða útgefenda. Brot varða lög um höfundarrétt.

Framan á kápu er myndin Vetur eftir Ágúst F. Petersen

Prentumsjón: Prentmyndastofan

BARÁTTAN Á MILLI BÓKNÁMS OG STARFSMENNTUNAR Á FRAMHALDSSKÓLASTIGI¹

Áhugi fyrir eflingu starfsmenntunar í þágu atvinnulífs hefur lengi verið fyrir hendi á Íslandi. Fyrir síðustu aldamót var boðið upp á sérhæfða menntun fyrir fjölmargar stéttir, þar á meðal presta, lækna, bændur, ljósmaður, húsmæður, sjómenn og iðnaðarmenn og haldið var áfram að byggja upp skóla fyrir þessar og fleiri stéttir fram eftir þessari öld. Almennri menntun óx einnig fiskur um hrygg á seinni hluta síðustu aldar. Barnaskólamenntun var orðin nokkuð almenn þegar skólaskyldu var komið á hér árið 1907 og almenn unglingamenntun dafnaði á fyrri hluta þessarar aldar, fyrst með gagnfræðaskólum og lýðskólum, og í framhaldi þeirra síðarnefndu, héraðsskólum. Þessi þróun var staðfest með lögum um héraðs- og gagnfræðaskóla á árunum 1928-1930.

Almennt nám er að eflast í framhaldsskólum allan fyrri hluta þessarar aldar, cinkum með eflingu gagnfræða- og héraðsskóla.² Um miðja öldina á suð skoðun sér talsmenn að almenna námið sé orðið óþarflega rúmfrekt í skólagöngu ungmenna á kostnað starfsnáms og jafnvel að gera þurfi átak til þess að snúa þessari þróun við (sbr. lög um gagnfræðanám frá 1946). Í þessu erindi er fyrst ætlunin að athuga hvort finna megi merki þess að starfsnám standi höllum fæti gagnvart almennu bóknámi og síðan hvort einhver rök séu fyrir því að starfsnám muni eiga erfitt uppdráttar í framhaldsskólum á þessum áratug og í upphafi næstu aldar.

Ýmis dæmi um að starfsnám hafi á síðari árum í einhverjum skilningi verið undir hæl almenna bóknámsins má taka og hér verða þrjú þeirra nefnd.

Í lögunum um gagnfræðanám sem sett voru 1946 var gert ráð fyrir tveimur brautum, þ.e. bóknáms- og verknámsbraut. Athugun sýnir að munurinn á verknámi og almennu námi á þessu stigi fólst einkum í vali á ólíkum bóknámsgreinum. Af stundaskrá fyrsta og annars bekkjar fyrir bóknáms- og verknáms-

¹ Í þessum útdrátti er í mörgum tilvikum sleppt efnislegum rökstuðningi þeirra staðhæfinga sem eru rauður þráður þessa erindis. Í erindum um þetta efni hef ég dregið fram fleiri þessara raka og vinn að ítarlegrir greinarngerð um þetta efni.

² Sjá umfjöllun um þetta í Jón Torfi Jónasson, 1992.

deildir í Gagnfræðaskólanum á Ísafirði árið 1949-1950 má ráða hvernig verknám er skilgreint. Munurinn á brautunum felst meðal annars í því að fleiri handavinnu- og matreiðslutímar eru í verknámsdeildunum og þar eru einnig fleiri tímar í bókfærslu, vélritun, skrift og eðlisfræði en í bóknámsdeildunum. Niðurstaðan er sú að í stað þess að stofnaðar hafi verið tvær gjörólíkar brautir, önnur sem einkenndist af verknámi og hin af bóknámi, þá var hér í raun um að ræða tvær ólíkar bóknámsbrautir. Með góðum vilja má kalla verknámsbrautina undirbúning undir verknám.

Næst er dæmi um tilraun til þess að beina fólk frá almennum bóknámsbrautum menntaskólanna og inn á starfsnámsbrautir starfsgreina sem voru í vexti. Sumarið 1969 skipaði menntamálaráðherrra nefnd til þess gera tillögur um fleiri námsbrautir að loknu miðskóla- eða gagnfræðanámi en þá stóðu til boða. Nefndin gerði tillögur um fjórar starfsnámsbrautir, hjúkrunar-, tækni-, viðskipta- og uppeldisbraut, en almennur sameiginlegur bóknámskjarni þessara brauta var samt nokkuð stór, um 70% af tveggja ára námi. Þótt það hafi bersýnilega staðið til að stofna þarna til starfsnámsbrauta þá varð afurðin almenn bóknámsbraut.

Priðja vísbendingin um sterka stöðu bóknámsbrauta gagnvart starfsnámsbrautum eru tölur um skráningar nemenda við upphaf framhaldsskóla (sjá töflu 1). Tölurnar eru byggðar á rannsókn á ferli nemenda sem fæddir eru árið 1969 og hafa verður í huga að fjögurra ára bóknámsdeildir fjlbrautaskólanna (og tveggja ára bóknámsbrautir) eru hér flokkaðar sem stúdentsprófsbrautir.

Tafla 1. Fyrsta skráning nemenda í framhaldsskóla. Nemendur fæddir 1969.³

Iðnnám	502	15%
Annað starfsnám	97	3%
Almennt nám-stúdentsnám	2798	82%
Samtals	3397	100%

Pessi hlutföll eru ekki í neinu samræmi við þann fjölda brauta sem nemendum standa formlega til boða að loknu skyldunámi. Þar er um að ræða ýmsar iðn- og starfsnámsbrautir sem þeir gætu valið sér á móti mun færri stúdentsprófsbrautum.

Hér hafa verið nefnd þrjú dæmi um að starfsnám hafi lotið í lægra haldi fyrir almennum bóknámi í framhaldsskóla þrátt fyrir að markmiðið hafi verið, um langt skeið að því er virðist, að efla verk- og starfsmenntun á þessu skólastigi. Það er þó ekki verið að gefa í skyn hér að þróun mála hafi verið óæskileg, heldur er á þessu stigi máls aðeins verið að benda á hver hún hafi verið.

³ Jón Torfi Jónasson, 1994.

Af þessum dænum og öðrum hliðstæðum má ráða að starfsmenntun á framhaldsskólastigi hefur átt erfitt uppdráttar hér á landi um skeið og hér á eftir verða nefnd öfl sem virðast ráða ferðinni og ég kalla hér fjandvini starfsmenntunar.

Atvinnulífið er fjandvinur númer eitt

Því hefur stundum verið haldið fram að við mótu menntakerfisins eigi að taka verulegt tillit til þarfa atvinnulífsins. Ég hef bent á að þessi krafa sé á misskilningi byggð⁴ og tel að hún sé uppbyggingu menntakerfisins og raunar allri þróun menntunar og atvinnulífs til óheilla. Peir sem gera háværustu kröfurnar um að tekið sé mið af þörfum atvinnulífs eru ef til vill verstu óvinir eðlilegrar þróunar þess, meðal annars dragbítar á nýsköpun. Þessi þarfaumræða um tengsl skóla og atvinnulífsins gæti verið allt önnur ef þeir sem ákafast krefjast þess að tekið sé tillit til þarfa atvinnulífsins krefðust þess í staðinn að menntun eigi að taka tillit til atvinnulífs eða öllu heldur að menntun hafi hagsmuni atvinnulífsins og þjóðfélagsins að leiðarljósi. Þá kæmust þeir trúlega að allt annarri niðurstöðu um skipulag og inntak menntunar, en ef þeir hafa „þarfirnar“ að leiðarljósi.

Hver hefur til dæmis verið krafa atvinnulífsins um staðgóða grunnmenntun í sjávarútvegi (öðru en skip- og vélstjórn)? Segja menn ekki að ástandið þar sé harla gott eins og það er?!⁵ Hverjar eru kröfur um menntun í ferðaþjónustu? Litlar! Hvar hefur komið fram skýr krafa atvinnulífs um menntun í margvíslegri hönnun? Svona mætti lengi telja.

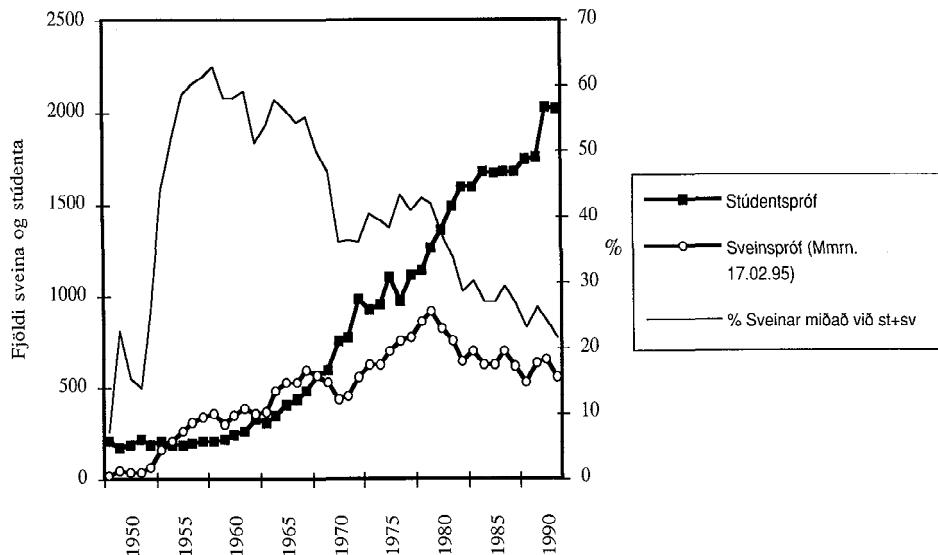
Í þessu sambandi er athyglisvert að skoða fjölda sveinsprófa um nokkurra ára skeið og fjölda stúdentsprófa til samanburðar. Þar má annars vegar sjá að þróun iðnmenntunar og stúdentsmenntunar er mjög ólík. Vöxtur iðnnámsins hættir alveg á níunda áratugnum, eftir að hafa tekið kipp á þeim áttunda (sjá mynd 1). Auk þess má sjá að hlutur sveinsprófanna hefur verið að minnka nokkuð stöðugt undanfarin 35 ár miðað við stúdentsprófin. Hins vegar er athyglisvert að fjöldi sveinsprófa virðist vera sveiflukenndari en stúdentsprófa og jafnvel má greina svipmót þessara sveiflna og hagstærða svo sem kaupmátt atvinnutekna (sjá mynd 2).

Niðurstaðan er meðal annars sú að hlutur iðnmenntunar er mjög háður tímabundnum sveiflum í atvinnulíffinu. Þar er aldeilis tekið tillit til atvinnulífsins; líklega er alltof mikið tillit tekið til „þarfa atvinnulífsins“ í iðnmenntun.

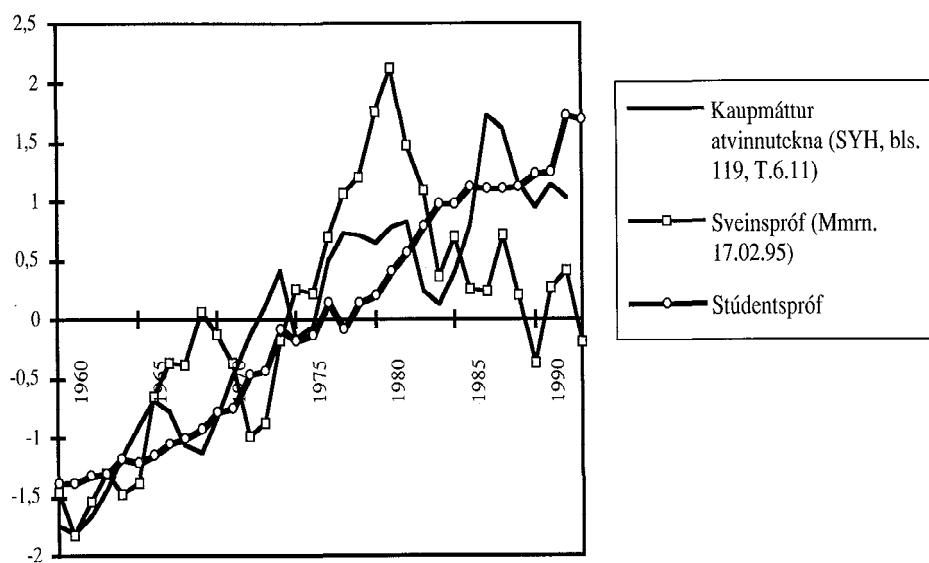
Hluti af stýringu atvinnulífsins á menntun er takmörkun á fjölda samninga við sveina í fjölmögum iðngreinum. Hér er líklega um að ræða alvarlegustu

⁴ Jón Torfi Jónasson, 1992.

⁵ Á undanförnum áratug hefur nálægt einum tug þúsunda starfsfólks í fiskvinnslu tekið námskeið sem tengd hafa verið kjarasamningum. Ekki eru bornar brigður á gildi þessarar starfsmenntunar þótt hún sé alls ekki sambærileg hefðbundinni starfsmenntun, t.d. í löggiltum iðngreinum.

Mynd 1. Fjöldi sveinsprófa og stúdentsprófa á seinna helmingi þessarar aldar. Einnig er sýnt hlutfall sveinsprófa af samanlögðum þessum prófum.

Mynd 2. Fjöldi sveinsprófa, stúdentsprófa og kaupmáttur atvinnutekna sýnt á z-kvarða (meðaltal=0, staðalfrávik=1) svo hægt sé að bera saman breytingar.

afleiðingar þess að atvinnulífið stýri starfsmenntun, þótt þeir stundarhagsmunir sem þar ráða ferðinni séu fyllilega skiljanlegir og eðlilegt að að þeim sé fylgt eftir. Þeir eiga samt ekki að vega eins þungt og þeir gera. Mjög hætt er við að takmörkun á fjölda nýs fagfólks á tilteknu starfssviði tefji mjög fyrir bæði endurnýjun og nýsköpun sem eru mikilvægar forsendur framfara í atvinnuháttum. Þannig leiðir „lokun“ starfsgreinar til stöðnunar.

Pessi áhrif á þróun iðnmenntunar eru slæm en það er líka tilefni til þess að kvarta yfir áhrifum atvinnulífs á aðra starfsmenntun á framhaldsskólastigi. Það er langt því frá að gefin hafi verið skýr skilaboð um mikilvægi starfsmenntunar í starfsauglýsingum með því að krefjast sérhæfðrar menntunar (reynslu er oft krafist) eða með upplýsingum um að starfsnám muni skila sér í launum. Þegar á heildina er litið er alls ekki að atvinnulífið ýti undir starfsmenntun.⁶ Þvert á móti þá virðist atvinnulífið hafa frekar neikvæða afstöðu til starfsmenntunar og vera bundið af mjög þróngum stundarhagsmunum atvinnurekenda eða fagfélaga um það hvers atvinnulífið „þurfi“. Það er varla von til þess að stór skref verði stigin til eflingar starfsmenntunar í landinu ef slík viðhorf ráða ríkjum.

Skólakerfið er fjandvinur númer tvö. Hér eru nefndar fimm skýringar á þessu

Óvissa um hlutverk framhaldsskólans gerir stöðu starfsmenntunar erfiða. Á fyrri hluta aldarinnar fór sérhæfð framhaldsmenntun annars vegar fram í sérhæfðum starfsmenntunarskólum auk menntunar stúdenta í menntaskólunum. Almenn menntun á framhaldsskólastigi var í höndum héraðsskóla og gagnfræðaskóla sem höfðu það verkefni að styrkja almenna menntun á þessu skólastigi. Munur á hlutverki þessara skóla allra verður sífellt ógreinilegri. Sú þróun er síðan staðfest formlega með uppbyggingu fjölbautakerfisins á sjöunda og áttunda áratugnum. Ein afleiðing hennar er óvissa um meginhlutverk framhaldsskóla sem virðist meðal annars gera það að verkum að skilgreining starfsnáms verður losararleg og hætt er við að nýjar starfsnámsbrautir verði að meira og minna leyti almennar bóknámsbrautir.

Samræming námsbrauta framhaldsskóla og mat á námi á milli brauta ýtir undir almennt nám. Í uppbyggingu framhaldsskólans undanfarna two áratugi hefur verið samkomulag um að liðka eins og kostur er fyrir flutningi á milli námsbrauta og skóla. Hér hafa komið við sögu bæði sanngirnissjónarmið, sem krefst þess að ekki séu lagðar blindgötur, en svo kallast brautir sem ekki leiða til beins framhalds, og hagræðingarsjónarmið, sem mælir gegn mikilli endurtekningu í kerfinu.⁷ Þetta hefur ýtt undir almennt bóknám og einnig orðið til þess að staðla námið og færa bóknámið í það far sem menntaskólanámið hefur verið í.

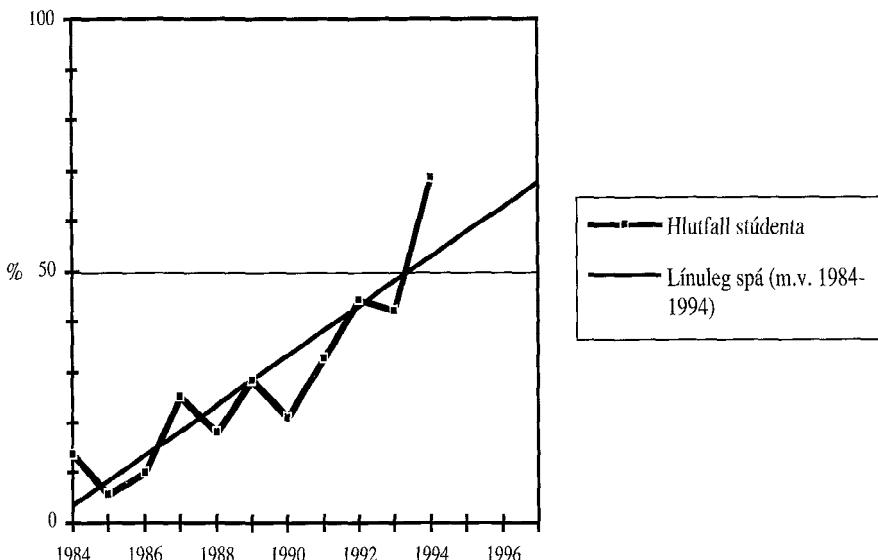
Stofnun framhaldsdeilda og útibúa við framhaldsskóla ýtir einnig undir almennt nám frekar en starfsmenntun. Sú þróun að færa menntun fólks til

⁶ Sjá nýlega athugun Gerðar G. Óskarsdóttur (1995) sem kemur bæði inn á lítinn launamun vegna grunnmenntunar og frekar neikvæða afstöðu forvarsmana atvinnulífs til menntunar.

⁷ Sjá ítarlega umfjöllun um þennan flutning nemenda á milli brauta í Jón Torfi Jónasson (1994).

heimabyggðar hefur líklega oft haft þær afleiðingar að litlar deildir í héraði hafa orðið almennar bóknámsdeildir. Ekki hafa verið forsendur fyrir mikilli sérhæfingu í fámennum deildum og ekki fé til að reka þar nema það nám sem að öðru jöfnu er ódýrast, það er að segja almennt bóknám.

Samkeppni á sérhæfðum brautum hefur orðið til þess að þangað sækir fólk með meiri menntun en lágmarkskröfur gera ráð fyrir. Þetta hefur orðið til þess að ýta undir að áhugasamir nemendur öfluðu sér góðrar almennrar grunnmenntunar til þess að eiga betri möguleika til að komast að. Dæmi um þessa þróun má sjá í innritunargögnum Fósturskóla Íslands, en þar er hlutfall stúdenta orðið meira en helmingur innritaðra, þótt formleg innritunarkrafa sé tveggja ára nám í framhaldsskóla (sjá mynd 3). Allt bendir til þess að þetta hlutfall eigi eftir að hækka næstu árin.

Mynd 3. Hlutfall innritaðra nemenda í Fósturskóla Íslands sem lokið hafa stúdentsprófi við innritun.

Þróun háskólastigsins er einnig óvinur starfsmenntunar á framhaldsskólastigi. Vegna þess hve háskólastigið er orðið fjölbreytt vilja margir nemendur halda valkostum sínum opnum og afla sér stúdentsprófs jafnvel þótt hugurinn stefni annað. Þetta getur orðið til þess að kippa fótunum undan fjölmörgum starfsmenntunarbrautum á framhaldsskólastigi.⁸

⁸ Sjá erindi mitt um háskólastigið í þessu riti, Jón Torfi Jónasson 1995.

Ágreiningur um markmið og leiðir er fjandvinur starfsnáms

„Fræðileg“ deilumál valda vanda við skipulag starfsnáms svo það verður heldur losaralegt fyrir bragðið og hættir jafnvel að vera starfsnám í hefðbundnum skilningi þess orðs. Ekki er ljóst hvernig undirbúningur er bestur fyrir tiltekin störf né hvernig verði best að honum staðið. Jafnvel þótt samstaða sé um að tiltekin námsbraut eða jafnvel heill skóli hafi það hlutverk að undirbúa nemendur sína undir ákveðin störf eða starfssvið þá er langt frá því að eining sé um hvernig undirbúningur sé bestur. Eftir því sem breytingar á vinnumarkaði og í allri verktækni verða meiri, því meiri verður sá ágreiningur sem hér er vikið að. Ágreiningur er annars vegar um lykilmarkmiðin með náminu, þ.e. hvaða þekking eða hæfni sé starfsmanni nauðsynleg og hins vegar um það hvernig þeim markmiðum sem þó næst samkomulag um verði best náð. Niðurstaða slíks ágreinings verður einhvers konar málamiðlun sem felst líkast til í frekar almennu námi, oftast bóklegu, enda er það ódýrast. Það er erfitt að vera mótfallinn almennu námi og það er þægilegt að geta fallist á ódýrt nám.

Sífelldar þjóðfélagsbreytingar eru enn einn fjandvinur starfsmenntunar á framhaldsskólastigi

Ungt fólk veit fátt um atvinnumöguleika í framtíðinni en veit þó að breytingar eru hraðar og erfitt að átta sig á því hvaða undirbúningur muni veita best öryggi og mesta lífsfyllingu. Fyrir bragðið er vafasamt að binda sig við tiltekna starfsgrein og vænlegast að afla sér góðrar almennrar menntunar í framhaldsskóla. Þess vegna kjósa margir unglungar almennu bóknámsbrautina þótt þeir gætu líklega allt eins hugsað sér starfsnámsbraut í framhaldsskólanum.⁹ Vera má að foreldrar unglunga hafi umtalsverð áhrif á val þeirra. Þessi óvissa sem hér er lýst er vitanlega fjandvinur starfsnáms í framhaldsskóla.

Sama óvissa hrjáir stjórnendur fyrirtækja eða forsvarsmenn atvinnugreina. Þeir vita harla lítið um hvað muni koma starfsgreinum þeirra vel þegar til lengri tíma er litið. Kröfur þeirra eru annars vegar mjög almennar, þ.e. að væntanlegir starfsmenn geti lesið, skrifað, unnið með öðrum, séu samviskusamir og vandvirkir og hins vegar mjög sérhæfðar, þ.e. að þeir geti unnið þau störf sem þegar eru unnin á vettvangi. Þetta gerir samráð við atvinnulíf mjög erfitt og dregur úr samstöðu um uppyggingu starfsnámsbrauta í framhaldsskóla.

⁹ Sigríður Bílddal (1993) gerði könnun á viðhorfum nemenda í framhaldsskóla og spurði m.a. hve margir hefðu mikinn áhuga á iðnnámi. Tær 45% sögðu svo vera. Sami hópur var spurður hve margir hefðu mikinn áhuga á að ljúka stúdentsprófi. Tær 83% sögðu svo vera.

Pví er ekki að neita að kostnaður við starfsmenntun er alvarlegur óvinur hennar

Í fyrsta lagi er kostnaður skóla við starfsmenntun meiri en við almenna bókmenntun, hvort sem um er að ræða aðstöðu í skóla eða kennsluna sjálfa. Einhverjir mundu segja að þetta sé versti fjandi starfsmenntunar en ég held þó að svo sé ekki. Mikið viðbótarfé mun ekki duga til að vinna bug á þeim fjandvinum sem áður hafa verið nefndir.

Pá er ekki nokkur vafi á að kostnaður við þjálfun á vettvangi er að verða mikið vandamál í allri starfsmenntun. Þetta hefur að vísu ekki verið vandi í iðnmenntun hingað til en stendur skipulagi og eflingu starfsþjálfunar í öllum „nýjum“ greinum mjög fyrir þrifum.

Getur verið að nemendurnir séu sjálfir fjandvinir starfsmenntunar? Hafa þeir ekki áhuga á starfsmenntun í framhaldsskóla?

Þær athuganir sem til eru benda alls ekki alltaf til þess að nemendur skorti áhuga á starfsmenntun, né að þeim þykji slíkt nám ekki fínt.¹⁰ Þeir munu samt sem áður taka nám til stúdentsprófs fram yfir annað nám í framhaldsskóla af þeim ástæðum sem hér hafa verið raktar. Pannig er ekki með miklum rétti hægt að gera nemendur sjálfa að fjandvinum starfsmenntunar í framhaldsskóla. Það er því svolítill misskilningur að halda að hægt sé að rétta hlut starfsmenntunar í framhaldsskólakerfinu með því að vekja áhuga nemenda í grunnskólum á slíkri menntun.

Niðurlag

Samkvæmt þeirri greiningu sem hér eru lögð drög að blasir við að í skipulagi starfsmenntunar á framhaldsskólastigi (og jafnvel starfsmenntunar yfirleitt) er við margvíslegan vanda að etja. Aðalatriði málsins er að þeir sem telja starfsmenntun mikilvæga horfist í augu við vandann og geri upp við sig hvaða skorður eru settar uppbyggingu starfsnáms í framhaldsskóla. Ég tel að á það hafi skort undanfarna áratugi að þeir sem um þessi mál fjalla hafi gefið þeim atriðum sem hér hefur verið bent á nægilegan gaum. Ég hef einnig bent á hér að skorðurnar séu líklega svo miklar að nauðsynlegt sé að endurskoða frá grunni hugmyndir um staðsetningu fjölmargra mikilvægra starfsnámsbrauta á framhaldsskólastiginu. Síðan þarf að glíma við sama vanda á háskólastiginu ekki síst þann vanda sem „lokun“ starfsnáms skapar á báðum skólastigum.

¹⁰ Sjá m.a. mjög jákvæða afstöðu til verkmenntunar í svörum þeirra sem höfðu hætt í framhaldsskóla án þess að ljúka prófi (Jón Torfi Jónasson og Guðbjörg Andrea Jónsdóttir, 1992). Sjá einnig fyrnrefnda athugun Sigríðar Bílddal (1993).

Heimildir

- Gerður G. Óskarsdóttir (1995). *The forgotten half. Comparison of dropouts and graduates in their early work experience. The Icelandic case.* Reykjavík: Félagsvísindastofnun.
- Jón Torfi Jónasson (1992). Vöxtur menntunar á Íslandi og tengsl hennar við atvinnulíf. Í *Menntun og atvinnulif*. Reykjavík: Sammennt. [Bls. 54-83.]
- Jón Torfi Jónasson (1994). Skiptum skoðun. *Uppeldi og menntun*, 3. árg. bls. 63-82.
- Jón Torfi Jónasson (1995). Er skólakerfið að springa? Um þróun háskólastigsins á Íslandi. [Petta rit.]
- Jón Torfi Jónasson og Guðbjörg Andrea Jónsdóttir (Júní 1992). *Námsferill í framhaldsskóla.* Reykjavík: Félagsvísindastofnun [Skýrsla sem Félagsvísindastofnun vann fyrir menntamálaráðuneytið.]
- Sigríður Bílddal (1993). Hugmyndir nemenda um nám og störf. [Rannsóknarverkefni í uppeldisfræði.]

